

Kvinnor och kvoter: hur effektiv är rätten?

Klaus A. Ziegert

University of Sidney

I. Kvinnorörelsen och rättsteorin

Den historiska erfarenheten säger oss att rätten alltid varit något av ett ankare i den process som det långsamma framskridandet för kvinnors jämlikhet i alla samhällen har utgjort. Det verkar trots detta som om man, både inom ramen för jämlikhetskampen och från utomstående forskares håll, värderat rätten antingen cyniskt eller naivt. Dessa extrema åsikter vad det gäller rättens uppnådda resultat, är formade av en felsyn, där förståelsen av rätten – i bästa fall – reducerats till en värdering av några av dess instrumentella funktioner. Utifrån en sådan syn visar man lätt att rätten, som den handhas av män, undergräver rättsreformer och att manlig rättskipning konserverar patriarkala strukturer. Från rättssociologisk synpunkt är det svårt att upptäcka en sådan rent politisk instrumentalitet hos rätten. Vad mera är; att framhålla att lagar opererar på detta sätt är att förespegla teoretiskt ofruktbara modeller, och uppställa fåfänga politiska hopp.

En mer adekvat observation av vad rättssystemet uträttar skulle bättre förklara de samhälleliga villkoren för rättens otillräcklighet i kampen för kvinnors lika möjligheter. Samtidigt skulle en sådan observation visa att emancipationen aldrig

skulle ha ägt rum, om inte positioner som en gång vunnits i kampen hade legaliserats. Med ett sådant synsätt framstår lagen som ett strukturellt villkor för social organisation som inte står till det manliga samhällets instrumentella disposition och inte heller är tillgänglig för feminister, utan istället följer den utveckling som moderna såväl som traditionella samhällen har genomgått. I den meningen är kvinnoemancipationen och utvecklingen av rättssystem produkter av samma sociala process. Denna process måste ges en klarare definition om värderingen av rättens lämplighet för kvinnoemancipationen skall bli säker.

En sådan generell värdering av rättens funktion i en social kontext - vad jag här skulle vilja kalla en ekologisk syn på rätten - innebär att ett stort fält måste överblickas. Det omfattar frågor som räcker ända från den internationella kvinnorörelsens historia, via kvinnors tillträde till rätten, till sektion 23 1 § i Australiska Samväldets Sex Discrimination Act 1984 eller den västtyska paragraf 611a BGB. Det är självklart, att vad som här följer inte kan innebära något annat än att skrapa på ytan av en sådan omfattande tvärvetenskaplig uppgift. Jag skall därför begränsa mig till att försöka göra en snabb skiss av hur rätten fungerar inom området för kampen för lika möjligheter för kvinnor, och göra det i termer av en strukturell analys av rättssystem. Detta är alltså inte en framställning av rättsläget i något existerande modernt samhälle - för sådant har vi ju våra jurister - utan ett försök att förbinda idén om utvecklingen av en kvinnorätt med en idé om hur man skall bedöma rättens effektivitet i moderna samhällen i termer av dessa samhällens struktur. Som det ser ut - och detta är min centrala tes - kan regleringen av likheten i möjligheter för kvinnor genom rätten med hjälp av kvoter ses som en hörnsten i en sociologisk teori om kvinnorrättens effektivitet. Denna kan - som här skall ske - illustreras med exempel och erfarenheter av rättssystemen i Australien, Västtyskland, Sverige, Storbritannien och Förenta Staterna, och marginellt Danmark, Norge och Finland. Med berätt mod jämför jag alltså samhällen med ett rättssystem baserat på "Common Law"-traditionen (Australien, Storbritannien, Förenta Staterna) och några samhällen med ett rättsligt system i "Civil Law"-traditionen (Västtyskland och de skandinaviska länderna).

Denna jämförelse kommer å ena sidan att påvisa skillnaderna mellan dessa olika traditioners rättssystem, specifika och rele-

vanta för deras respektive grad av utveckling (dvs differentiering). Å andra sidan noteras de integrativa effekterna av de internationella legala systemen, vilka skär igenom gränserna för de traditionella nationella rättssystemen, och som samtidigt är typiska för en viss grad av självständighet för de selektiva mekanismerna i rättsliga strukturer. För Danmarks, Västtysklands och Storbritanniens del kan nämnas Europeiska Gemenskapens lagar och särskilt för Västtyskland och de skandinaviska länderna är International Labour Organizations konventioner av intresse.

II. Rätt och samhälle

Det legala systemet har i ett historiskt perspektiv relativt tidigt emanciperat sig från den huvudsakliga familjära sektorn av social närhet och socialisation. Genom att specialisera sig som en agentur för normhantering är det legala systemet närmast diametralt motsatt denna sektor. Därför måste vi förbinda den sociala produktionen av normativitet med den familjära sektorn när vi betraktar den långdragna kampen för lika möjligheter för de kvinnor som upprätthåller de centrala positionerna mellan de reproduktiva och de produktiva sektorerna av den sociala organisationen.

På detta sätt kan vi se normativiteten hos ett strukturellt sammanhang - vilket gör det möjligt att ge "mening" åt social handling - som en startpunkt för, men inte som en adekvat beskrivning av, rättens organisation i samhällen (Luhmann 1972, 1981, 1983, 1984; Ziegert 1975, 1983a). Den avgörande referensen till de legala strukturernas organisation ges snarare av den extrema överproduktionen av normer i de sociala systemens samspel under givna omständigheter,¹ och i konsekvens därav ett tryck att göra organisationen selektivt styrbar genom normativa beslut som upprätthåller kommunikation utan att förlora sin normativitet. Av nödvändighet fattas dessa normhante-ringsbeslut på grundval av en mängd "tillgängliga" normer - det finns åtminstone två parter och deras respektive normer och kravuppsättningar i en dispyt. En given urvalsmekanism avgör vilka normer som är att föredra i det enskilda fallet. Legalasystems evolutionära baslinje är således den beslutsfattande

tredjeparts-interventionen som inte nödvändigtvis – och historiskt sett sällan – utförs av en enda person som försetts med makt, utan i typfallet utförs av en beslutsfattande process som är relevant på en viss nivå av samhörighet i ett givet samhälle. Ett sådant specialiserat system – rätten – har den primära uppgiften att samhälleligt relevant kommunicera normer, snarare än att implementera dessa normer. Historiskt sett har denna implementering i stora drag och för längre tid vilat hos de tvistande parterna själva.

Emellertid, det särskilda arrangemang av strukturella element som erbjuder normativt beslutsfattande på detta sätt, kräver sin tribut i form av ett eget bevis på "framgång". Detta förklarar rättens typiska "dubbla ansikte" och detta försvårar i hög grad fastställandet av vad rätten förväntas uppnå och vad som kan mätas som dess effektivitet (Ziegert 1983a). I enlighet med sin sociala konstruktion kan ju rätten bara vara sysselsatt med sin förmåga att göra normativa beslut kommunicerbara – detta relaterar till olika nivåer av kontra-faktuellt bevarande av kommunikativa referenser.² Men rättens politiska position kräver att legala beslut i realiteten blir förutsättningar för fortsatt social handling. Ju mer som mångfasetterade samhällen förlitar sig på legalt beslutsfattande, desto större blir trycket på det legala systemet att visa hur "framgångsrik" kommunikationen om normer är genom att implementera dessa. Det är uppenbart att denna skillnad i mätningen av rättens framgång – legalt – i termer av kommuniceringen av normer och – politiskt – i termer av nonkonformt beteende – också innebär avgörande implikationer för en bedömning av kvinnorrättens resultat.

Vårt rättsbegrepp betecknar alltså ett socialt (sub-)system som manövrerar en urvalsstruktur i syfte att självrefererande genomlysning sin omgivning och fatta normativa beslut i ljuset av hur dessa beslut kan stödja den existerande beslutsfattande strukturen. Som alla sociala system opererar rätten också som ett "autopoietic system" (Luhman 1983, 1984). Emellertid kan det vara så att rätten extremt klart uppvisar systemgenereringens och systembevarandets mekanismer (dvs öppenhet och slutenhet); alla nya element i ett legalt system består av redan existerande sådana och inte av något annat. Sålunda är rätten samhälleligt organiserad som ett system med avgränsningar vilka, som sådana, inte existerar i dess omgivning. Denna

distinktion från omgivningen gör rätten till något speciellt; rätten har ingen normativitet skild från, eller annat än genom, sin egen selektivitet - legala normer kan inte vara och blir inte deducerade från "sista principer" eller "sista hand-situationer" som existerar utanför eller vid sidan av legala system eller utanför det sociala systemet i stort.

Rättssystemens utveckling mot ökad selektivitet, rättens differentiering, kan avläsas i deras strukturer som årsringarna på ett träd. Det är inte historien om uppstaplandet av klart markerade "stadier" - där ett "stadium" upphör att existera när ett nytt inträder - utan det innebär överlagring av yngre strukturlager som är mera känsliga ("öppna") vid genomlysning av omgivningen på äldre, mycket formativa ("slutna") lager. Med en analytisk utgångspunkt (Ziegert 1983a, 1984) kan fyra grundområden för rättssystemets strukturella tillväxt skisseras, vilka är centrala i den följande diskussionen om kvinnorrätt:

1) Ett höggradigt normativt men mycket diffust och odifferentierat rättsområde, vars strukturella element är samlade runt selektiva personbegrepp och förser rätten med en *förbjudande funktion* (dvs kriminallagarna).

2) Tillsammans med 1) och skiljande sig från denna ett höggradigt normativt, mycket diffust och odifferentierat, men högst instrumentellt rättsområde, vars strukturella element samlas runt selektiva värdebegrepp och förser rätten med en *ideologisk funktion* (dvs konstitutionell rätt).

3) Tillsammans med 1) och 2) och skiljande sig från dessa områden ett höggradigt insiktsinriktat, mycket differentierat och moderat instrumentellt område, vars strukturella element grupperar sig kring rättsrollernas och rättsprocedurernas selektiva koncept och därigenom förser rätten med en ökande *tillrättaläggande funktion* (dvs domstolar, särskilt inom "Common Law"-system).

4) Tillsammans med de övriga och skiljande sig från dessa områden ett höggradigt insiktsmässigt, mycket differentierat och högst instrumentellt rättsområde, vars strukturella element är samlade runt lagstiftningsprogramms selektiva begrepp och vilka förser rätten med en *stödjande funktion* (dvs författningarna, den skrivna rätten, särskilt i länder med välfärdsstatens mycket differentierade politiska system).

Allt detta innebär att kvinnorrätten, beroende på de samhälleliga sammanhang i vilken den promulgerats, är föremål för de

specifika differentierade rättsformerna i dessa sammanhang och det i sin tur innebär att frågor som "tillträde till rätten" och "affirmativ handling för kvinnor" hänsyftar på olika selektiva mekanismer i olika rättssystem. Dessa olikheter måste tas upp nu om rättens otillräcklighet för kvinnorna skall kunna förstås.

III. Kvinnor och rätten och kvinnorätt

De ovan nämnda relationerna mellan kvinnoemancipationen och rättens differentiering (dvs omständigheten att kvinnor kan bli rättssubjekt i en männens värld som ursprungligen hade etablerat - normativt - den funktionella differentieringen i samhället i form av arbetsdelning i segmenterade arbetsmarknader) kan utvecklas i enlighet med observationerna av en process som inom sociologin är känd som "inklusion".³ Luhmann refererar till denna process i följande termer: "En av de allmänna förutsättningarna för ökande funktionell differentiering är nödvändiggjord i nästan alla utvecklingar [av social förändring]: förutsättningen av tillräckliga kvantiteter. Funktionell specialisering kräver tillräckligt många och tillräckligt frekventa sociala interaktioner. Denna förutsättning är dock inte helt uppfylld genom befolkningstillväxten eller de moderniserade samhällenas expansion, staternas utbredning eller religiösa korståg, utan framförallt av de processer som Talcott Parsons har benämnt 'inklusion'. (. . .) Inklusion betyder att alla funktionella sammanhang blir tillgängliga för alla samhällsmedlemmar. (. . .) Var och en är ett subjekt för lagliga rättigheter; vilka dessa rättigheter är definieras uteslutande och exklusivt av rättssystemets historia. (. . .) Var och en har, inom ramarna för funktionellt ofrånkomliga fordringar (dvs ålder), tillgång till politiska ämbeten och rösträtt" (1975:160). Dahrendorf har samma process i åtanke då hans skriver: "Utan tvekan har de medborgliga rättigheternas utbredningsprocess till en början skapat en viss nivå under vilken ingen skall falla, och den har sedan höjt denna nivå med några centimeter historia" (1983:66-67).

I enlighet med detta följer av samma nödvändighet som rättssystemets differentiering deras reorganisering från utbytesprincipen, dvs ömsesidig plikt (do ut des), till principen om individuella rättigheter, dvs lika möjligheter baserade på medborgar-

skapet. Den nödvändighet som styr detta utgörs av behoven i ett samhälle som närmar sig den funktionella differentieringens gränser (framförallt arbetsdelningen). Inklusion är det pris som det differentierade samhällets förmånstagare, inklusive rätten och familjen, måste betala om kostnaderna för funktionell differentiering blir för höga. Dessa inklusionsprocesser – som i särskilt hög grad berör kvinnorna – är i denna mening de viktigaste och också de mest radikala stegen i en samhällets förnyelse, och detta kanske bara eftersom de mutar in det största fältet av ytterligare möjliga interaktionsrelationer. Redan detta kan förklara varför alla samhällen är motvilliga att ta detta steg.

Översättningen av dessa kvinnors inklusionsprocesser till selektiva möjligheter för rättssystemen – vilket i sin tur kan leda till ytterligare inklusion – har frambringat den välkända "stanna-och-kör-modellen" (Gerhard 1979, Olsen 1983, Sachs och Wilson 1978, Widerberg 1980, 1981). Skälet till denna rättens snigelfart vad avser kvinnornas lika möjligheter kan ses i (politiska) patriarkala maktstrukturer (inklusive rätten) och dessa strukturers ideologiska bevarande (Klein-Schonfeld 1978, Olsen 1983, Sachs och Wilson 1978, Widerberg 1980, 1981). Emellertid så kan skälet också sökas i rättssystemets strukturella oförmåga att förvandla inklusionsprocesser till beslutsfattningsstrukturer om inte rättssystemet matas med inklusionsuppfattningen i lagom munsbitar (och utan att systemets enhetlighet störs).

I mera konkreta termer betyder det att den historiska erfarenhet som Förenta Staternas kvinnor gjort av rätten är oskiljaktigt förbunden med antirasist-målen, dvs domstolarna. Dock kom inte den konstitutionellt anvisade likabehandlingen (Civil Rights Act 1866, 14th amendment, 1868) att genomsyra rättssystemet på något effektivt sätt förrän Förenta Staterna nödgades sända svarta soldater på samma villkor som vita soldater mot en rasistisk fiende under andra världskriget.⁴ I Sverige är denna erfarenhet förbunden med arbetarrörelsens intåg i parlamentet, dvs arbetsrätten och socialförsäkringslagstiftningen. Detta skedde dock först sedan en koalition av småbönders och arbetares politiska intressen under 30-talets ekonomiska kris förde socialdemokratin till makten. I fallet Västtyskland har kvinnornas erfarenhet av rätten historiskt länkats samman med den konstitutionella principen om kvinnors och mäns likabehandling, liksom i den amerikanska konstitutionella rätten. Detta skedde

dock främst mot bakgrund av ett fascistiskt förflutet, det nazistiska Tyskland, och inte med kvinnornas inklusion i åtanke. Denna kan inte tacklas på ett tillfredsställande sätt förrän en mer omfattande arbetsrätt, som i Sverige, kommer till stånd med fackföreningarnas stöd.

Denna överblick ger vid handen att rättssystemet hittills inte har förmått strukturera beslutsfattandet så att det samhälleliga behovet av kvinnornas inklusion på ett tillfredsställande sätt har kunnat återspeglas i rättsstrukturer. Dessutom kan vi konstatera att rättssystemet inte är begränsat på ett sådant sätt att det inte skulle kunna hantera den komplexa sociala process som kvinnornas inklusion innebär. Våra slutsatser gäller också för de socialistiska samhällena, särskilt Sovjetunionen. Den lägre differentieringsnivån i Sovjetunionen belyses av att den reellt ojämlika behandlingen av män och kvinnor i sovjetsamhället ytterligare förstärks av familjeförsörjningens strukturella avig-sidor, vilka dessutom inte går att ta upp i ett rättsligt sammanhang eftersom "frågan om kvinnornas situation" – politiskt som ideologiskt – har förklarats vara löst en gång för alla (Berman 1946, Shoemaker 1983, Vitnes 1977).

Kvinnorätten: "Common Law"-varianten

Alla våra exempel på existerande rättssystem säger oss att kvinnornas inklusion finner vägen till en rättslig operationalisering när den globala nivån på frågans komplexitet nonchaleras och rättsliga beslutsfattare inte tvingas besluta på grundval av den abstrakta principen om jämlikhet mellan män och kvinnor (en fråga som inte ställs till rätten och följaktligen inte beslutas i dessa termer) utan när domstolarna tillfrågas om kvinnor kan tillåtas bli läkare, jurister eller lärare. Domare kan då avvisa detta med hänvisning till att gemensam utbildning kan förstås som något omoraliskt, eller se till att denna utbildning – om den trots allt kommer till stånd – omgärdas av restriktioner av något slag. Inklusionsfrågan kan också finna vägen till rättssystemet när lagstiftare har att besluta om kvinnors sysselsättning utanför det egna hemmet. De kan dämpa effekten av inklusionen genom att referera till påstådda fysiologiska skillnader mellan män och kvinnor. Rätten kan – i sin differentierade form som system för normhantering – knappast producera flera normativa riktlinjer än samhället i stort har till sitt förfogande.

Denna specialiserade normhantering är ytterligare begränsad när rättsstrukturer väsentligen förlitar sig på domstolarnas reaktiva beslutsfattande.

I Förenta Staterna ser vi också att kvinnorörelsen var tvungen att ta alla sina steg mot inklusion i den motvind som de fiendliga besluten i domstolarna utgjorde. Denna situation var, och är fortfarande, en produkt av det amerikanska "Common Law"-systemets relativt blygsamma differentiering som - i ljuset av att det i första hand är organiserat kring den tillrättaliggande rättsfunktionen - kräver att alla beslut primärt skall baseras på historiskt tidigare beslut i rättssystemet, dvs i domstolarna. Detta strukturella hänsynstagande kvarstår även där sporadiskt lagstiftande lappverk - som Equal Pay Act 1963, Civil Rights Act 1964⁵ - borde ha uppmuntrat dömande beslutsfattare att se framåt. Denna den justerande rättens funktion ses av kvinnorna som ett slags rökridå: "Det främsta kännetecknet [för "Common Law"] är att den förvandlar stora sociala frågor om makt till en serie av ad hoc-dispyter rörande rättigheter, samtidigt som man hela tiden upprätthåller intrycket av processuell rättvisa" (Sachs och Wilson 1978:108). Till detta skall läggas att denna rättsliga behandling av lika rättigheter för de amerikanska kvinnorna sidoordnas av det legala systemet, och förbinds politiskt med den långt mindre tillfredsställande inklusionsprocessen för de svarta amerikanerna. Som sådan delar "kvinnorättighetsfrågan" sina framgångar och motgångar med "de svartas rättighetsfråga".⁶ Samtidigt är det så att den rättsliga teknologi som utvecklats för att hantera inklusionen av etniska minoriteter är mindre ägnad att lösa kvinnofrågan. De institutionella strukturer som har rests är "domstolsmässiga", dvs de förlitar sig på att individen för det första kan identifiera sin diskriminering och för det andra öppna en rättslig process (Lewis 1982:9). Det är uppenbart att detta tillvägagångssätt bäst lämpar sig för att i enskilda fall framställa krav på kompensation och rättsliga åtgärder. Det är också klart att det inte bidrar till främjandet av könsrollernas fullständiga utbyttbarhet, dvs inklusion. Dessutom använder de "kontrollagenter" som kommer ifråga en stil och ett format som är hämtat från domstolarnas dömande beslutsfattare; under påtryckningar av juridiska "dubbelagenter" tvingas sökanden av förfarandena att ingå någon form av förlikning *innan* och *utanför* domstolsprocessen. Detta kan åstadkommas t ex genom att de befinner sig i

ekonomiskt underläge.⁷ Det kan också vara så att kontrollagens administration kan vara helt sammansmält med det politiska systemet.

Utifrån sina specifika sociala och rättsliga kontexter har Storbritannien och Australien utvärderat den amerikanska erfarenheten av inklusionslagstiftning, dvs framför allt de svartas lika rättigheter mot bakgrund av annorlunda och relativt oproblematiska rasrelationer. Detta skapade lite mer utrymme för en särskild och differentierad rättslig behandling av kvinnors inklusion genom speciallagstiftning (Storbritannien: Equal Pay Act 1970, Sex Discrimination Act 1975 och Australien: Sex Discrimination Act 1984).

Modernare lagstiftningsprogram till trots förhindrar rättssystem baserade på "Common Law"-element en fullständig rättslig värdering av kvinnors inklusion. I fallet med Equal Pay Act, liksom i det amerikanska exemplet, betyder detta att arbetsmarknadens funktioner accepteras som i grunden "rättvisa", och för att uppnå lika möjligheter för kvinnorna behövs bara mindre korrigeringar från fall till fall och inget strukturellt ramverk (Bruegel 1982:136). I fallet med Sex Discrimination Act (både i Storbritannien och i Australien) innebär detta en föreskrift att behandla män och kvinnor lika utan hänsyn till den grundläggande arbetssegregeringen i de allmänna (produktiva) och familjära (reproduktiva) aktiviteterna (Bruegel 1982:152). I alla dessa exempel av denna typ av lagstiftning måste kvinnorna bevisa för de dömande beslutsfattarna att de har diskriminerats, för att få någon uppmärksamhet. Dessutom har lagstiftarna i samtliga fall dämpat den skenbart kompromisslösa kursen mot inklusion med ett mellanled i form av reglerande, ofta s k "medlande" för- eller utom-domstolsförlagda agenter och en "konstruktiv diskussion".⁸ Genom detta tillvägagångssätt har man undvikit att falla tillbaka på modeller som "implementering genom sanktioner". I Storbritannien utgörs dessa agenter av Employment Appeal Tribunals vilka lyder under Equal Pay Act och Equal Opportunity Commission (EOC) under Sex Discrimination Act. I Australien är instansen Sex Discrimination Office of the Human Rights Commission under Sex Discrimination Act.

Det specifika systematiska samspelet mellan dessa agenter med deras urvalsoperationer och det dömande beslutsfattandets justerande och tillrättaläggande funktion har redan nämnts i

samband med det amerikanska exemplet. Dessutom kan dessa "rättslösningar" endast värdera kvinnoinklusionens problem som den diskriminering "som en kvinna själv igenkänner och känner sig tillräckligt upprörd över för att åtgärda. Men mycken diskriminering opererar på grundval av samtycke. De undviker utbildning eller inträde i företagsledningen, inte minst därför att underkastelse och acceptans anses vara önskvärda attribut till kvinnlighet" (Bruegel 1982:138).

Emellertid förtjänar i det brittiska fallet några ytterligare fenomen att nämnas. Dessa kan även - om än i en annorlunda konstitutionell ram - observeras i det australiska rättssystemet. Ett av huvudskälen för den dåvarande Labour-regeringen att driva frågan om kvinnors lika möjligheter var den påtänkta anslutningen till EG. Genom Romtraktaten berodde ett sådant medlemskap bl a på den rättsliga garantin för en minimistandard på den kvinnliga inklusionen (lika lön).

På detta sätt kan EG:s integrerande funktion ses som en beaktansvärd utvidgning av det rättsliga systemets selektiva gränser, inte bara för det brittiska samhället. För Australiens vidkommande kan FN:s konvention om de mänskliga rättigheterna sägas ha spelat samma roll. En sådan vidgning av rättsliga systemgränser är enklare att uppnå strukturellt för rättssystem än för gränser hos t ex hela politiska system, speciellt när dessa är organiserade i nationalstatsstrukturer. Trots variationen i rättssystemens differentierade former medger enhetligheten i rättssystemens operation bättre anknytningsmöjligheter för nya former av rättslig selektivitet än t ex den nya balansen i politiska strukturer efter en expansion av det politiska systemets gränser (såsom EG). För det brittiska rättssystemet har vidgningen av de selektiva gränserna betytt att nya beslutsfattarnivåer har gett en ökad och mer flexibel kompetens för beslutsfattande till agenter som EOC, eftersom den direkta tillgången till den Europeiska Gemenskapens rätt exponerar även de högre dömande beslutsfattarnivåerna för denna ökade selektivitet. Från detta ögonblick kan de inte längre utforma sitt beslutsfattande i kvinnorrättsfrågor uteslutande på de egna historiska prejudikaten. Detta har höjt taket för kvinnors lika rättigheter i det brittiska samhället med "några centimeter historia", och den nuvarande restaurativa brittiska regeringen kommer finna det svårt att sänka det taket. Emellertid har ännu inte en helt igenom adekvat uppskattning av kvinnors inklusion via rättssystemet uppnåtts.

Kvinnorätten: "Civil Law"-varianten

Vi börjar nu närma oss den uppfattning där rättsliga system ses sprida ut sitt selektiva beslutsfattande på ett mer differentierat sätt med avsikten att täcka behov för normativt beslutsfattande i olika områden av det sociala livet. Detta till skillnad från den äldre synen där systemen sågs som baserade på strukturella element i ett stegvis dömande beslutsfattande, vanligen knutet till domstolar och under den juridiska professionens kontroll. Lagstiftningen ses inte längre som lappning av en i övrigt "systematiskt" framvuxen väv av överordnade domslut, utan dels som en primär process vilken inrymmer planerade och kontinuerliga reformer och dels som kärnan i det rättsliga systemets selektivitet. En sådan ändring av rättsliga systems strukturella brännpunkter genom ytterligare differentiering mot vad som skulle kunna kallas rättens stödjande funktion är av signifikant betydelse för kvinnornas inklusion, i den meningen att inklusionen inte bara är en process där kvinnor skall försöka "komma ikapp" i jakten på de positioner som nu upptas av män och där rätten nöjer sig med åskådarplatsen för att se till att jaktens regler upprätthålls. Som det hävdats ovan så innebär inklusionsprocessen detsamma som en fullständig utbytbarhet inom det sociala livets alla områden utan hänsyn till specifika könsroller, och att rätten här först och främst måste tillhandahålla beslutsfattningsstrukturer som är ägnade att stödja denna sociala omvandling normativt.

I denna mening måste rätten först och främst bli en speciell rätt för kvinnor, dvs kvinnorätt,⁹ för att värdera kvinnornas inklusion på ett rimligt sätt och effektivt översätta denna till rättsliga beslut. Det verkar som om Skandinavien och Västtysklands rättssystem är bättre skickade för en dylik stödjande funktion, p g a att rättssystemens differentiering har gått längre i dessa länder. Den framstår som klarast i den omfattande lagstiftningen på arbetsmarknadsområdet, eller mera exakt, området för reglering av lönearbete ("industrial relations") och den därmed förbundna socialförsäkringslagstiftningen. Det är uppenbart att det sätt på vilket dessa speciella rättsområden tar upp kvinnors lika möjligheter tillåter rättssystemet att förstå detta som en lönande sysselsättning.

Omstruktureringen av maktrelationerna på arbetsplatsen inkluderar frågan om kvinnornas position. Typiskt sett har den processen utvecklats längs de linjer som skisserats av arbetarnas

organisationer, dessa organisationers accepterade inflytande på lagstiftningsprogram och, viktigast, en ökande participativ kontroll av de industriella relationerna på arbetsplatsen från de anställdas sida. Även här, vad gäller arbetsrätten, kan vi se hur signifikativt vidgandet av selektiva gränser hos rättssystemets gränser är, när väl strukturella element grundlagts som tillåter en att uppfatta inklusionsprocesser inom denna ram (se t ex ILO:s konventioner nr 100 om lika lön och nr 111 om icke-diskriminering). I grunden har det intensiva deltagandet av fackföreningarna i lagstiftningsprocessen och de socialdemokratiska regeringarna i länder som Danmark, Norge, Sverige och Västtyskland påskyndat ratificeringen av dessa internationella konventioner, och på så sätt länkat samman de nationella nivåernas normativa beslutsfattande med den internationella nivån.

I denna mening förs den politiska diskussionen om kvinnorrättsfrågor i Danmark, Finland, Norge, Sverige och Västtyskland främst som en diskussion om en speciell arbetsrätt för kvinnor. Den lag som blir resultatet är på detta vis anpassad till det omfattande nätverket av arbetsrättslig lagstiftning, inklusive de institutionaliserade kontrollagenturerna. Bara i Norge täcker den resulterande lagen (Lov om likestilling mellom kjønnene 1978) alla arbetsområden, dvs även den reproduktiva familjesfären. Inom Skandinavien har Danmark, sporrat av sina ambitioner att ingå i EG, genomfört sin lagstiftning (Ligelønsloven 1976, Ligebehandlingsloven 1978) tidigare än Sverige (Jämställdhetslagen 1980) och Finland, men följer riktlinjerna för den rättsliga politiken i den nordiska kontexten. På detta sätt har kvinnornas inklusion i den privata sysselsättningssektorn genom rätten kommit upp till samma nivå som den offentliga sektorn.^{10, 11} I Västtyskland tycks artikel 3 i konstitutionen (Grundgesetz 1949, lika status för kvinnor) indikera en tidig start på inklusionen av kvinnorna via rätten. Emellertid, liksom i Förenta Staterna, visar sig inte konstitutionell lagstiftning effektiv förrän den in-korporerats i de mera differentierade arbetsrättsliga lagstiftningsprogrammen (Arbeitsförderungsgesetz 1968, Betriebsverfassungsgesetz 1972, EG-Anpassungsgesetz § 611a BGB 1960).¹²

Kombinationen av kvinnorrättens framväxt med strukturella element i arbetsrättens differentiering har dock, till yttermera visso, tydligtvis hindrat en mer grundlig rättslig värdering av kvinnornas inklusion. För det första har orienteringen mot lönande sysselsättning snarare än "arbete" i allmänhet, tagit den

"manliga rollen som modell" för kvinnornas inklusion (Widerberg 1980:182), och för det andra har arbetsrättens högt differentierade områden etablerat mycket speciella och institutionaliserade strukturer, utanför vilka fortsatt framgång i kvinnornas inklusion kommer att vara verkligt svåruppnådd. Svårigheter av detta slag har gett sig tillkänna i den politiska debatten kring frågan om en icke-diskrimineringslag i Västtyskland. Här har alla initiativ i riktning mot en lagstiftning som skulle överskrida arbetsrättslagstiftningens position lett till antingen ett slags lagstiftning "på kryckor" eller också till sådant som lagen för att förbättra arbetsvillkoren och karriärmöjligheterna för arbetskraften (Arbeitsförderungsgesetz 1968). Denna senare lag tillgodogjordes främst av männen. Lagen kan också göras irrelevant för kvinnorna genom en könsneutral form, signifikanta problem avseende bevisbördan och därtill en karikatyr av vad som skall anses kompensationsberättigande (se EG-Anpassungsgesetz 1980). I värsta fall kan initiativen försvinna ut i tomma intet, som det nämnda skisserandet av en icke-diskrimineringslag, och detta till stor del beroende på fackföreningarnas bristande entusiasm.¹³

Samma svårigheter har visat sig i Sverige, där en socialdemokratisk regering med brett fackföreningsstöd främjar initiativ till en mer differentierad kvinnorätt bara i den utsträckning den inte står i motsättning till kollektivavtal och fackföreningarnas kontroll över arbetsplatsen och andra institutionella strukturer. Under en konservativ regerings mellanspel skisserades faktiskt en mer omfattande och kvinnovänlig jämställdhetslag. Förslaget valsades dock ned i lagstiftningsprocessen med oppositionens hjälp och den slutliga lagen (Jämställdhetslagen 1980) är ett traditionellt prohibitivt dokument och innehåller inte några positiva åtgärder för att aktivt främja kvinnors jämställdhet. Detta väsentligen på grund av fackföreningarnas missnöje och arbetsrättens inriktning (Widerberg 1980:169-184).

Sålunda kan man säga att ett rättsligt system som är mera differentierat och organiserar varierande rättsområden inom en struktur som förser samhället med stödjande funktioner sannolikt är bättre ägnat att hantera frågan om kvinnornas inklusion inom det juridiska systemet. Emellertid finns det även inom ett sådant system hinder för kvinnornas fulla deltagande. Den "manliga" produktiva rollen fungerar t ex som normativ modell och den "kvinnliga" reproduktiva modellen negligeras i det

rättsliga beslutsfattandet. Därför har man inom det rättsliga systemet inte nått mycket längre än till tillbakablickande regleringsprogram när det gäller det kvinnliga deltagandet. Dvs, lagarna är väsentligen könsneutrala och förbjudande lagstiftningsåtgärder som endast passivt ger kvinnorna sitt stöd. Rätten kan faktiskt, trots mina tidigare strukturella anföranden, prestera bättre än så.

IV. Huvudfrågan: Kvoter

Rättsliga system har således utökat kvinnors rättigheter genom en process som tillåtit ökade ömsesidiga relationer att existera. Processen innebär ett arbete på att stabilisera ett synsätt genom att främja likgiltighet inför könsrollsskillnader. Av detta följer att om vi vill uppnå fullt rättsligt deltagande av kvinnorna i samhället måste det vidtagas aktiva åtgärder från rättsligt håll till förmån för kvinnors inklusion. Som det uttrycks från engelskt jurist- och feministhåll:

De gångna femtio åren har visat att avlägsnandet av handikapp inte är det samma som skapande av möjligheter. Kampen framstår nu främst som gällande lika möjligheter när det gäller tillträde till och avancemang inom yrket och det är möjligt att EOC, indirekt snarare än direkt, kommer att bidra till att minska den diskriminering som enskilda kvinnor utsätts för när de söker utveckla rättsliga karriärer. Vad som är mindre sannolikt är officiell aktivitet, som går utöver elimineringen av individuell diskriminering för att handla affirmativt i syfte att stödja kvinnor i yrket; affirmativ handling skulle kräva insatser för att motverka en institutions reproduceringsmekanismer, och skulle medföra användandet av sanktioner i de fall där man misslyckas att upphäva tidigare diskriminering. Detta innebär väsentligen att man använder kvotsystem: överträdaren (t ex arbetsgivaren) tillhålls att under en period organisera anställning, avsked och befordran på så sätt att slutresultatet visar större överensstämmelse med befolkningen i stort (Sachs och Wilson 1978:185).

Affirmativa handlingsprogram för kvinnor är i denna mening inte bara modeller, experiment och PR-åtgärder, utan programmatiska åtgärder för att främja kvinnornas inklusion i utbildning, anställning och befordran som kan hanteras rättsligt.

Nyckeln till en sådan rättslig process är kvoter som med ett differentierat system kan fungera på så sätt att det finns utrymme för normativa beslut om kvinnors inklusioner. Rättsliga beslutsfattare har emellertid varit ovilliga att begagna sig av de moderna rättsliga systemens hela potential eftersom frågan om kvoter för fram hela styrkan av de implikationer som kvinnornas inklusion har. Detta har än så länge framgångsrikt sopats under den tjocka matta som den passiva anti-diskrimineringslagstiftningen utgör.

Rättsligt-tekniskt råder inte längre något tvivel om att "positiv diskriminering", dvs affirmativ handling till förmån för kvinnorna, kan fastställas av rättsliga system. Tex förnekar den amerikanska konstitutionella rätten, liksom den västtyska, inte längre ett sådant fastställande; den svenska konstitutionen har nyligen fått ett tillägg med denna specifika effekt (Könsdiskrimineringsbestämmelsen, se Widerberg 1980:79). Dessutom visar det sig vid en granskning av de relevanta rättsfilosofiska frågorna att affirmativa program, reglerade av kvoter, är ett val av rättsliga medel för att avlägsna strukturella hinder och inte bara ett orättvist svar på orättvis behandling "i förgången tid" (Sadurski 1984). Emellertid är det typiskt för det rättsliga systemets försiktiga och långsamma valprocess, att även givet dessa positiva omständigheter finner lagstiftningens program för kvoterande affirmativ handling sin väg endast i form av "frivilligt samarbete" eller kvasiexperiment och därmed konstfärdigt avskiljt från allmän anti-diskrimineringslagstiftning. De affirmativa handlingsprogrammen i Förenta Staterna opererar endast inom en liten sektor av det möjliga sociala sammanhanget; kontrollen ligger primärt hos Department of Labor och inte hos domstolarna. De senare har i första hand en experimentell orienterad målsättning och inriktar sig inte på inklusion. På liknande sätt är affirmativ handling i Australien, sedan 1984, uttryckt i ett experimentellt program där 28 "storföretag" – framförallt de "med politiska ambitioner" (Game 1984) – deltar tillsammans med offentliga organisationer (tex universitet) på frivillig basis. Här kommer inga kvoter till explicit användning. Några delstatsregeringar i Västtyskland (typiskt nog stadsstaterna Berlin, Bremen och Hamburg) har introducerat reglementen som uppmanar myndigheterna att påbörja självpåtagna affirmativa planer, återigen utan att göra kvoter till ett obligatoriskt instrument. I Sverige, slutligen, ges speciella bidrag till privata

bolag på villkor att anställningar görs i enlighet med en kvotering om minst 40%/40% (lokaliseringsstöd och utbildningsstöd, 1976), även här med den huvudsakliga avsikten att vinna erfarenhet. De dispensmöjligheter som stått till förfogande har utnyttjats i stor utsträckning (Widerberg 1980:128).

Mot bakgrund av ovanstående kan det förefalla optimistiskt, och i alla hänseenden för tidigt, att fastställa att kvot-reglerade affirmativa handlingsprogram skulle ha uppnått full effektivitet. men å andra sidan kan det inte ifrågasättas att kvotelementet – om än tveksamt och experimentellt – har invalts i rättsliga system och har blivit en formativ del av rättsligt beslutsfattande. Problemet är således inte längre huruvida kvinnornas inklusion kan främjas av rätten, utan huruvida det överhuvudtaget skulle vara politiskt önskvärt. Är moderna samhällen beredda att betala priset för denna inklusionsprocess? I de krympande arbetsmarknadernas ekonomiska klimat är det inte bara nykonservativa regeringar som uppvisar en förnyad entusiasm för de traditionella könsrollsskillnaderna. Även kvinnorörelsen har antagit en ny syn på den traditionella könssegregeringen. Detta gäller speciellt inom den privata utbildningen, i högkvalificerade "kvinnliga" yrkesroller eller inom rörelser för "moralisk upprustning". I samtliga dessa fall framstår inklusion som ett hot; förhandenvarande genomdrivbara kvoter ses som ett undergrävande både av "äktenskapets och familjens" traditionella värden (David 1982) och av kvinnorörelsens uppnådda resultat (Widerberg 1980:202).

De här farhågorna lämnas dock inte mycket spelrum av den inklusionsprocess som i realiteten pågår i de moderna samhällena. Den allmänna förbättringen av kvinnornas status och arbete förblir en chimär så länge som en fullt differentierad inklusion inte har uppnåtts. Denna process är knuten till kvinnorna så länge dessa är i underläge vad gäller möjligheterna att interagera med männen. Men det är uppenbarligen också så att denna process har generella drag och alltså också gäller männen; t ex i vilken utsträckning män blir accepterade i traditionellt "kvinnliga" roller och arbeten.

Rättsligt reglerade kvoter är avgörande i denna sociala förändring. De ger via normativa beslut kvinnorna tillträde till yrkesmässiga och vardagliga roller som i stor utsträckning har varit stängda för dem. Ett föregivet "fritt val" och "kontraktsfriheten" i de produktiva sfären har ju kunnat lasta huvuddelen

av kostnaderna och trycket i samhällenas anpassning till modernt liv på den reproduktiva sfären, det vill säga familjerna och därigenom väsentligen kvinnorna. En kvotreglering genom lag skär av denna export av anpassningstryck i form av exploatering av familjers och speciellt kvinnors resurser. Den tvingar samhället att strukturellt anpassa sig inom de områden där ett strukturellt tryck har uppstått. Utbytbarhet i könsroller och sociala arrangemang som stödjer detta – även om biologiska faktorer gör fullständig utbytbarhet svår genomförd¹⁴ – kommer att vara en stor fördel i processen på väg mot en jämnare fördelning av den strukturella anpassningen. Förändringarna riskerar att bli små utan kvoter. Dessa är som rättsliga regleringsinstrument effektivare i den utsträckning som de rättsliga systemen kan tillhandahålla en omfattande differentierad och stödjande struktur. Som hävdats genom hela denna artikel, så är det dessutom så att denna effektivitet inte självklart kommer av en total genomdrivning av kvot-förordningar, utan uppstår när de rättsliga systemen har kapacitet att fatta normativa beslut som håller kvoterna kvar i den offentliga diskussionen även om många inte vill se dem där.

Noter

1. Se Galanters "indogenous law" (1983a). Relationen mellan denna och den officiella rätten är emellertid inte hierarkisk utan selektiv vad gäller normativiteten.
2. Denna kontrafaktiska stabilisering är i själva verket de normativa strukturernas väsentliga och utslagsgivande kritiska prestation. Jfr Luhmann 1972, 1981; Ziegert 1975, 1983a.
3. Jfr Talcott Parsons 1971:27 där detta benämnes "uppvärderande av normstrukturer för att täcka nya enheter"; Parsons' idealistiska begrepp om den normativa reintegrationen av sociala system på en ny nivå återupprepas inte i moderna varianter av teorier om sociala system; jfr infra.
4. Jfr Willey 1978:1980: "Vår krigspropaganda inriktades på demokratiens värden och skapade i många vita amerikaners hjärnor ett medvetande om rassegregeringens avskyvärda effekter i vårt eget land": I allmänhet är det så att krigsansträngningar inte bara har accelererat inklusionen av etniska minoriteter, utan dessutom kvinnornas inklusion, på så vis medförande en förändring i normativa förväntningar även där kvinnornas sysselsättningsnivå sjönk under trycket från efterkrigsekonomin, se Lewis 1980b. Slutligen

- belyser krigsfrågan att inklusion inte bara betyder att androgyna kvinnor skulle klara sig bättre i ett samhälle som rekonstituerats på detta sätt (Patterson och McCubbin 1984); dessutom utjämnas mäns och kvinnors mortalitetsstatistik på ett anmärkningsvärt sätt, i takt med att de risker de utsätts för blir likartade. Veevers benämner detta fenomen "dying to be equal" (1982:180).
5. Vilket inte desto mindre är en ansats till en första rättslig operation av "affirmativ handling" för kvinnor (åter, bl a) genom Executive Orders no. 11 246/1965 och no 11 375/1967 på sysselsättningsområdet. Se vidare under avsnitt IV.
 6. Även här är dessa huvudsakligen förknippade med det partsprocessuella förfarandet inom "Common Law" som "psykologiskt är mest förenligt med självhävdevärden, eftersom det tillåter bägge parter att markera var hon/han står och artikulera sin position utan att vika sig" (Kelman 1984:114). Av detta framgår att rättsstrukturer som dessa stödjer reaktionen snarare än framsteget; jfr de ledande fallen av affirmativ handling i rasfrågan rörande handlingar av vita "som förlorat" mot svarta och utmanat en påstådd "omvänd diskriminering" (Goldman 1979, O'Neill 1979, Sher 1979, Simon 1979, Willey 1979).
 7. Se här speciellt Patricia Crowes studie (1978) av Massachusetts Commission Against Discrimination (MCAD) och de frustrationer som man utsatte sökande för genom det systemrelevanta rollspelet (i motsats till de juridiska yrkesaktörernas sak-relevanta rollspel). Hennes fynd stödjer på detta sätt den allmänna rättsociologiska värderingen av rättssystemets operation via agenter (se text "den klassiska" Blumberg 1967), förutom att det bekräftar misstankar om att entusiasmen för "alternativ till rätten" är otillräddig om den inte är stabilt underbyggd; utom-domstols-förfarandet kan mycket väl vara blott ännu en marknad för jurister, det är inte alls säkert att det reducerar de egentliga domstolarnas arbetsbelastning och de är kanske inte alls billigare och kan till och med göra tillträde till rätten svårare. För ett flertal exempel se Blankenburg et al 1980.
 8. Se den broschyr som den australiska Human Rights Commission (1984) har utgett under titeln "Putting the Sex Discrimination Act into Practice" där det försäkras att lagens implementering är en "förlikningsprocess" och att "konstruktiv diskussion och, framförallt, förlikning är nyckeln till könsdiskrimineringslagens effektivitet".
 9. För en förteckning av sådan kvinnorätt se Avdelningen för kvinnorätt vid Institutet för Offentlig Rätt vid Oslo Universitet (Stang Dahl 1983) och dess publikation *Arbejdsrapport i Kvinderet*.
 10. Jfr likheten med den brittiska rätthistorien (nämd ovan), men observera också det skiljaktiga sammanhanget i vilket rättssystemet befinner sig i.
 11. Dvs i Danmark sedan 1921, i Sverige senare med element av affirmativ handling för kvinnor (Anställningsförordningen 1973 och Jämställdhetsförordningen 1975). Se Widerberg 1980:176.
 12. För en mer detaljerad beskrivning av diskussionen i Västtyskland se

- litteraturförteckningen till Ziegert 1985.
13. Se transaktionerna vid den hearing som hölls i denna fråga, Sachverständigenanhörung 1982.
 14. Se den omtalade ettåriga "moderskaps"-ledigheten som gäller även för fäder i Sverige. Signifikativt nog utan någon kvotreglering har bara en minoritet av de svenska männen (under 10%) i realiteten utnyttjat detta arrangemang, eftersom svenska män (också) under givna produktionsomständigheter (fortfarande) är sämre förberedda att anpassa sig till föräldraskapets status genom att gå in i det reproduktiva området.

Litteratur

- Affirmative Action. A Policy Discussion Paper* (1 - 2), Canberra: Australian Government Publishing Service 1984.
- Berman, Harold, "Soviet Family Law in the Light of Russian History and Marxist Theory" i *Yale Law Journal* (56 - 26, 26) 1946.
- Blankenburg, Erhard, et al., (red.) *Alternative Rechtsformen und Alternativen zum Recht. Jahrbuch für Rechtssoziologie und Rechtstheorie*, vol 6, Opladen: Westdeutscher Verlag 1980.
- Blumberg, Abraham S., "The Practice of Law as a Confidence Game: organizational co-optation of a profession" i *Law and Society Review* (1, 15 - 39), 1967.
- Bruegel, Irene, "Women's Employment, Legislation and the Labour Market" i Lewis, Janet (red), *Women's Welfare - Women's Rights* (130 - 169), London: Croom Helm 1982.
- Crowe, Patricia, "Complainant Reactions to the Massachusetts Commission Against Discrimination" i *Law and Society Review* (12, 217 - 235), 1978.
- David, Miriam, "The New Right, Sex Education and Social Policy: towards a new moral economy in Britain and the U. S. A." i Lewis, Janet op. cit. (193 - 218) 1982.
- Dahrendorf, Ralf, "Die Grenzen der Gleichberechtigung. Bemerkungen zu Fred Hirsch" i *Zeitschrift für Soziologie* (12 - 1, 65 -73), 1983.
- Frigaard, Siri & Halvorsen, Marit, "The Department of Women's Law - its background and history, our administration and more thoroughly about the subjects of women's law" i *Working Papers in Women's Law* (2, 5 - 16), 1983.
- Galanter, Marc, *Reading the landscape of disputes: what we know and do not know (and think we know) about our allegedly contentious and litigious society*, Madison: University of Wisconsin - Law School 1983.
- Game, Ann, "Affirmative Action. Liberal rationality or challenge to patriarchy?" i *Legal Services Bulletin* (Aust. 9, 253 - 257), 1984.
- Gerhard, Ute, "Über gegenwärtige und historische Erfahrungen der Frauen mit Recht. Vorüberlegungen zu einer Rechtstheorie auch für Frauen" i *Arbeitspapiere des Forschungsschwerpunkts Soziale Kontrolle*

- (Bremen, 2, 1 -39) 1979.
- Gerhard, Ute & Lautmann, Rüdiger, "Frauen in Recht und Unrecht" i *Arbeitspapiere des Forschungsschwerpunkt Soziale Kontrolle* (Bremen, 2, 41 - 57) 1979.
- Goldman, Alan H., *Justice and Reverse Discrimination*, Princeton: 1979.
- Kelman, Steven, "Enforcement of Occupational Safety and Health Regulations. A comparison of Swedish and American practices" i Hawkins, Keith & Thomas, John (red.), *Enforcing Regulation* (97-119), Boston: Kluwer-Nijhoff 1984.
- Klein-Schonnefeld, Sabine, "Frauen und Recht. Zur Konstitution des Rechtsbewusstseins von Frauen" i *Kriminologisches Journal* (4, 248 - 263) 1978.
- Lewis, Jane, "Dealing with Dependency: State Practices and Social Realities, 1970 - 1945" i Lewis 1982a (17 - 37) (1982b).
- Luhmann, Niklas, *Rechtssoziologie* (- 2) Reinbek: Rohwolt 1972.
- Luhmann, Niklas, "Evolution und Geschichte" i Luhmann, *Soziologische Aufklärung* (150 - 169), Opladen: Westdeutscher Verlag 1975.
- Luhmann, Niklas, "Die Einheit des Rechtssystems" i *Rechtstheorie* (14 -2, 129 - 154).
- Luhmann, Niklas, *Soziale Systeme. Grundrisse einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt: Suhrkamp 1984.
- Meehan, Elizabeth, "Equal Opportunity Policies: Some Implications for Women of Contrasts between Enforcement Bodies in Britain and the U. S. A." i Lewis 1982a, op. cit (170 - 192).
- Olsen, Frances, "The Family and the Market: a study of ideology and legal reform", i *Harvard Law Review* (96 - 7, 1497 - 1578) 1983.
- O'Neill, Robert M., "Bakke in Balance: some preliminary thoughts" i *California Law Review* (67, 158 - 165) 1979.
- Parsons, Talcott, *The System of Modern Societies*, Englewood Cliffs: Prentice Hall 1971.
- Patterson, Joan M. & McCubbin, Hamilton I., "Gender Roles and Coping" i *Journal of Marriage and the Family* (46 - 1, 95 - 104) 1984.
- Sachs, Albie & Wilson, Joan Hoff, *Sexism and the Law. A study of male beliefs and judicial bias*, Oxford: Martin Robertson 1984.
- Sachverständigenanhörung, 1982, zum Antidiskriminierungsgesetz, Transactions*, Bonn: Ministry of Youth, Family and Health 1982.
- Sadurski, Wojciech, "The Morality of Preferential Treatment. The competing jurisprudential and moral arguments" i *Melbourne University Law Review* (14, 570 - 600) 1984.
- Sher, George, "Reverse Discrimination, the Future and the Past" i *Ethics* (90, 81 - 87) 1979.
- Shoemaker, Susan, "The Status of Women in the Rural U. S. S. R." i *Population Research and Policy Review* (2 - 1, 35 - 52) 1983.
- Simon, Robert L, "Individual Rights and 'Benign' Discrimination" i *Ethics* (90, 88 - 97) 1979.
- Stang Dahl, Tove, "Women's Law. Introduction and Syllabus" i *Working Papers in Women's Law* (2, 1 - 4) 1983.
- Veevers, Jean, "Women in the Driver's Seat: Trends in sex differences in driving and death" i *Population Research and Policy Review* (2, 1982).

- Vitnes, Leni, *Sovietunionens familjepolitik. Historiske, juridiske og sociologiske aspekter* (Opubl) Århus: Slaviska seminariet 1977.
- Widerberg, Karin, *Kvinnor, klasser och lagar*, Stockholm: Liber 1980.
- Widerberg, Karin, "Sverige - gammalt patriarkat i ny förklädnad" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* (1, 6 - 25) 1981.
- Ziegert, Klaus A., *Zur Effektivität der Rechtssoziologie: die Rekonstruktion der Gesellschaft durch Rechts*, Stuttgart: Enke 1975.
- Ziegert, Klaus A., "The Theory and the Measurement of the Effectiveness of Legislation" i *Rechtstheorie* (2, 204 - 245) 1983a.
- Ziegert, Klaus A., "The Swedish Prohibition of Corporal Punishment. A preliminary report" i *Journal of Marriage and the Family* (4, 917 - 927) 1983b.
- Ziegert, Klaus A., "Frauenemanzipation durch Gesetzgebung. Quotenregelung und Effektivität des Rechts" i *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (Tema: "Soziologie der Frau") (Under tryckning).